

УДК 159.922.4 (= 161.2)

КОНЦЕПТУАЛЬНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ МІЖЕТНІЧНОЇ СОЦІАЛЬНОЇ ПЕРЦЕПЦІЇ УКРАЇНЦІВ

Марта Мельник

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Дорошенка, 41, м. Львів 79000, Україна, kfpsh@franko.lviv.ua.*

Розглянуто історичний розвиток вивчення проблеми міжетнічної соціальної перцепції українців та накреслено основні напрями й перспективи її сучасних досліджень. Значна увага зосереджена на концепціях детермінації етносоціальної перцепції. Концепції, представлені геопсихологічним підходом до вищезазначеної проблеми, визначають особливості сприймання українцями інших народів, відштовхуючись від кліматичної, географічної, геологічної, геополітичної специфіки українських територій. У концепціях, спрямованих на аналіз зв'язку особливостей національної психології українців та міжетнічної соціальної перцепції, виділено як чинники впливу на характер взаємин з іншими народами такі риси, як індивідуалізм, інтровертність у поєднанні з комплексом меншовартості. Здійснено аналіз праць сучасних дослідників, спрямованих на розкриття нових граней у міжетнічній соціальній перцепції українців.

Ключові слова: міжетнічна соціальна перцепція, національна психологія, психічний склад, національний характер, геопсихологічний фактор.

Проблема міжетнічної соціальної перцепції як цілісного процесу сприймання, розуміння та оцінки суб'єктом соціально-етнічних об'єктів (самого себе як представника певної національно-етнічної спільноти, інших представників цієї спільноти, власної національно-етнічної спільноти та інших національно-етнічних спільнот, а також окремих їх представників тощо) є ключовою в українській філософії та психології другої половини ХІХ–початку ХХ століття (М. Костомаров, М. Овсянников-Куликовський, О. Потебня та ін.) та у філософсько-психологічних доробках української діаспори середини ХХ століття (О. Кульчицький, І. Мірчук, Д. Чижевський, І. Рибчин, О. Лисяк-Рудницький, Г. Ващенко, І. Ярема, В. Янів). Будучи важливою складовою авторських концепцій щодо так званої “національної вдачі” українця, ця проблема завжди мала за мету пояснити та виділити фактори впливу на історичну долю України, а саме, багатовікове поневолення українців такими державами, як Литовсько-Польське князівство, Річ Посполита (Польща), Російська імперія, Австро-Угорщина та ін. Зацікавленість у дослідників українською національною вдачею викликав той факт, що неволю український народ переносив надзвичайно терпляче, а повстання в Україні було явищем досить нечастим (як вважають В. Янів, П. Берко, М. Небелюк, М. Гримич), і його значення в основному не переходило за межі локального. У зв'язку з цим вівся активний по-

шук тих детермінант (історичних, геопсихологічних, особистісних, побутових тощо), що призвели до такого скрутного становища.

Незважаючи на значну часову віддаленість вищезазначених наукових пошуків, слід відзначити їхню значимість й актуальність для сучасних досліджень особливостей міжетнічної соціальної перцепції українців з огляду на низку причин. Так, спираючись на концепцію колективного несвідомого К. Юнга, можна припустити, що, попри всі відмінності сучасних українців від їх предків у XIX ст., а тим більше від образу архаїчних (традиційних) українців, увесь досвід духовно-культурної сфери та певні психологічні константи народу зафіксовані в архетипах і можуть служити вектором і навіть закономірністю його подальшого духовного, соціального та політичного розвитку після отримання статусу незалежності, а також особливостей міжнаціональних і міжетнічних відносин, що можуть мати місце за таких обставин. Сфера сучасних етнопсихологічних досліджень міжетнічної соціальної перцепції українців часто визначається межами, окресленими в працях попередників.

Отже, стаття своїм завданням вбачає виділення сфери тих особливостей психічного складу й національного характеру українців, що зумовлюють той чи інший тип їх міжетнічної соціальної перцепції, а також визначення перспектив у розвитку сучасних досліджень цієї проблеми.

Історичний аналіз концепцій української етносоціальної перцепції дозволяє виокремити найкращі взірці соціально-когнітивних традицій українців, свідомо приймаючи їх за певний орієнтир "молодої" нації, й уникати негативних їх сторін.

Однією з таких особливостей української вдачі є, на думку більшості дослідників, терпимість українців стосовно інших націй та їх культури. У 60-х роках XIX ст. М. Данилевський, розглядаючи етнографічні відмінності слов'ян крізь призму пошуку тих рис національного характеру, які б проявлялися в усій історичній діяльності й у всьому історичному житті порівнюваних народів, особливої ваги надавав саме терпимості щодо інших націй як специфічної для українців риси національного характеру. Про дух терпимості, відсутність національної зарозумілості й неприязні до інших народів писали М. Костомаров та І. Сікорський.

З іншого боку, толерантність українців пов'язується з іншою особливістю їх психічного складу – неагресивністю (слаборозвинutoю войовничістю), яка зумовлює пасивну позицію в міжнаціональних відносинах.

Великого значення автори подібних досліджень надають геопсихічному факторові. У праці О. Кульчицького [7] виокремлено географічний аспект як один із чинників, що впливає на психологію українців. Відштовхуючись від екологічних особливостей, він доводить ідею про переважання у них установок на рефлексію (самозаглиблення, самопізнання), а не на активну предметну діяльність. Відомі всьому світові надзвичайно родючі українські землі – чорноземи – забезпечували селян усім необхідним, тому їм не треба було докладати зайвих зусиль, що не сприяло виникненню в них додаткових стимулів до активності, залишаючи пріоритет за рефлексією.

На думку М. Гримич, наявність багатих ґрунтів спричинилася до того, що врожай сприймався народом як такий, що залежить в основному від метеорологічних чинників, які, у свою чергу, сприймалися як залежні скоріше від волі Всевишнього, аніж від них самих. Така пасивна позиція, вкорінена у психології українців, проявлялася в їх сприйманні, розумінні та оцінці тих народів, що раз у раз захоплювали території українських земель [6]. Крім того, В. Янівим запропоновано концепцію про “межовість”, транзитність України на грані “двох світів” між Європою та Азією (Євразією). Це зумовило, по-перше, негармонійне поєднання особливостей Заходу (яскравий індивідуалізм) та Сходу (переважання чуттєвості над вольовими й раціональними процесами, так звана “кордоцентричність” української людини); а, по-друге, складність існування України як незалежної держави, оскільки остання виникає там, де є динаміка, сильнорозвинута воля, яка зуміє поєднати змагання сильних індивідуальностей, як у Європі, або там, де пасивне байдуже суспільство, яке не вміє протиставлятися деспотові та підкорюється його волі, як в Азії [9, с.16–19]. З огляду на транзитність української території на плечі українського народу також покладено важливе завдання відбивання нападів кочівницьких (номадичних) завоювальницьких орд. Це, на думку автора, спричинило появу двох типів українців: перший – лицарсько-козацький тип людини, яка насолоджувалася ризиком і зневажала смерть, захищаючи високі ідеали честі, віри та свободи; другий – плебей, людина “захованого життя”, яка керується принципом “*viva minima*” – сховатись, перечекати, вберегтись. Внаслідок постійної боротьби із завоювальниками, що призводила до загибелі найкращих і найсміливіших, упродовж століть проходив процес селекції людей заляканих, насторожених, обережних. У результаті стану тривоги з приводу постійної загрози фізичної, моральної чи духовної смерті, в українців розвинулося виняткове посилення емоційних компонентів з одночасним послабленням вольових процесів, пасивності (так званий “пасивізм збайдужіння та резигнації”) [9, с.18].

Цю думку продовжує М. Гримич [6, с. 364–371]. Аналізуючи особливості українських традицій та фольклору, дослідниця синтезує характерний для психічного складу українців “образ ворога”, а також “образ етнічного героя” і виводить такі його константи, як підсвідоме небажання чинити комусь зло, природжена “оборонна”, а не “атакуюча” поведінка при сутичці з ворожим світом, з “не-своїм”; намагання ізолюватися від зовнішнього світу в шкаралупі “свого світу”, який складає власна домівка українця. Навіть українська мілітарна культура (козацтво), при всій її часом зовнішній агресивності та хвацькості, не є культурою загарбницькою, експансивною; вона є відбитком етнічного інстинкту самозбереження.

Образ ворожого, властивий психічному складові українців, є досить аморфним і водночас символічним. Тому можна припустити, що етнічні стереотипи не були характерними для українців, оскільки процес стереотипізації передбачає узагальнення минулого й актуального, позитивного й негативного досвіду взаємовідносин народів у вигляді відносно стійких уявлень про моральні, розумові та фізи-

чні якості, що, на думку етнічного перцепієнта, властивий представникам тих чи інших національно-етнічних спільнот.

З іншого боку, образ етнічного героя в дослідженні М. Гримич виступає в основному як образ страдника, що ціною власних мук і навіть життя “викупляє” від страждань власний народ.

Ще одна концепція міжетнічної соціальної перцепції українців у руслі пошуку геопсихічних детермінант розглянута в працях В. Яніва [9, с. 20], П. Берка, М. Небелюка [3] та М. Гримич [6]. Через наявність родючих ґрунтів, українці у вищезазначених дослідженнях представляються тісно пов’язаними із землею; саме тому їх наділяють так званою “хліборобською вдачею” [3, с. 10], яка є повною протилежністю вдачі народів-номад (кочовиків) чи народів-ловців. За даними В. Яніва, внаслідок умов поневолення в історії України були такі часи, коли селянська верства майже повністю покривалася з цілим українським народом; так, наприкінці XIX ст. і навіть ще в 1926 році 92% українців були селянами [5].

У зв’язку з цим фактом М. Гримич наголошує на відсутності української національної еліти, як такої, що займається розробкою національно-політичної ідеології (в той час як селяни здебільшого займаються проблематикою повсякденного життя, філософією й етикою народного побуту), а також на відсутності української національної ідеї, що скріплює, цементує, спрямовує весь народ на досягнення певних спільних цілей.

О. Кульчицький [7], В. Янів [8], М. Гримич [6] виділяють особливості українського національного характеру та української міжетнічної перцепції, спираючись в обґрунтуванні цих особливостей на узагальнений психологічний тип хліборобських народів. Для всіх таких народів у центрі уваги стоїть матір, із її тихою, але постійною турботою про майбутніх нащадків. У поєднанні з культом матері та матріархальним устроєм традиційної української сім’ї впливає низка таких рис українців, як ніжність, лагідність, м’якість, доброта, бажання допомагати іншим, високий розвиток естетичного чуття, послабленість волі, неагресивність, яка, виходячи з міркувань О. Кульчицького, поєднуючись із властивим для українців комплексом меншовартості, створює образ Голгофи та виступає як ореол страждання.

У працях сучасних учених часто містяться критичні зауваження щодо методологічної невідповідності й неактуальності подібних досліджень, оскільки на сьогодні вищезгадані географічні, екологічні, геологічні та геополітичні чинники зазнали значних змін [4]. Однак слід зауважити, що геопсихічні детермінанти, що зумовили виникнення вищезазначеного типу українця, відіграють роль формуючого фактора лише на певному історичному етапі розвитку українського народу як національно-етнічної спільноти, в той час як деякі риси українського національного характеру та міжетнічної соціальної перцепції можуть бути закріплені в психічному складі й, таким чином, здійснювати свій вплив попри зміну первинних чинників.

Наступний підхід у дослідженні міжетнічної соціальної перцепції українців представлений низкою концепцій, звернених до психологічних особливостей українців як суб'єктів етноперцептивного процесу.

Однією з таких психологічних особливостей є яскравий індивідуалізм. Так, М. Костомаров стверджував, що у вдачі українського народу переважає "особиста воля", в той час як у росіян – "тяжіння до загальності". Різкіше формулює цю думку І. Ярема, говорячи про духовний егоцентризм, апофеоз індивідуальної духовності.

І. Мірчук вважав, що українець відкидає з рішучістю всі форми співжиття, передумовою яких є сувора дисципліна й повне підпорядкування волі вищого, забуваючи зовсім, що це звичайно має згубний вплив на інтереси загалу, а в подальшому й на його власну користь [9]. Автор наголошує на тому, що такий індивідуалізм великою мірою "придушував" відтворення традиції державотворення й тим самим перетворював історичне існування цілої нації у співжиття нескоординованих, відцентрових сил.

В. Янів також розглядає український індивідуалізм з точки зору його негативних сторін. Він пише: "В основному причину наших історичних невдач, як вони впливали із українського вибуялого індивідуалізму, можна схарактеризувати парадоксом, що в неволі опинилися тому, що надмірно любимо волю. В бажанні рівності й братерства ми боялися власного деспота, і послаблювали себе внутрішньою боротьбою так довго (не виявляючи одночасно досить активності назовні!), аж запанували над нами чужинці" [9, с.12–13]. І річ тут не тільки у "вибуялому індивідуалізмі", а й у питанні протилежної йому й водночас доповнювальній соціальної схильності, або диспозиції, до добровільного підпорядкування". У суспільстві, де обидві вищезазначені диспозиції знаходяться в певній рівновазі, існує, на думку дослідника, ймовірність створення держави з демократичним устроєм, де збереження особистих свобод і водночас пріоритет загального над одиничним регламентовано на державному рівні. Тим часом українська непідпорядкованість, яка межує з анархічністю, виявляє себе у формі негативізму, бунту, браку послуху та дисципліни.

На основі цих тверджень можна зробити такі висновки: українці минулого відзначалися низьким рівнем національної ідентичності; концентруючись на проблемах особистісного (індивідуалістичного) та побутового характеру, вони не звертали належної уваги на завдання та проблеми національного рівня, в тому числі байдуже ставилися до інших народів та проблем взаємовідносин із ними до того часу, доки це не зачіпало їхні особисті інтереси (зокрема, питання приватної власності).

Ще одна особливість української національної психології, що впливає на характер міжетнічної соціальної перцепції, – інтровертивність. Характерною особливістю інтровертивних суспільств є їх закритість (це стосується Кореї, Японії, В'єтнаму, Індії, Китаю і, в тому числі, й України) [4, с. 53–57]. Народ тут є відносно спокійним, терплячим, неагресивним, миролюбним. Як підкреслює Є. Дончен-

ко, впертість, стриманість, терплячість і витривалість вирізняли ще давніх предків українців – східних слов'ян Київської Русі.

Таким чином, вищезазначеними авторами підкреслено такі риси українців, що стосуються особливостей їх міжетнічної соціальної перцепції. Це насамперед – толерантність щодо інших народів, що нерідко може переходити в пасивність позиції в разі взаємовідносин із ними. З іншого боку, підкреслюється заглибленість українців у внутрішній світ із певною байдужістю до зовнішнього, стосовно українського суспільства (зокрема, інших народів) і намагання уникнути й захиститися від зовнішнього впливу. Дуже часто в характеристиці відносин українців з іншими народами, а також їх міжетнічної соціальної перцепції вживаються такі ознаки, як миролюбність, неагресивність (малорозвинута войовничість), тривожність і страх фізичної, моральної загрози, установка на “феміністично-мазохістичну”, “захисну” позицію тощо. Крім того, слід відзначити низький рівень національної ідентичності, сконцентрованість на проблемах особистісно-побутового характеру, що, у свою чергу, зумовлює стирання міжетнічного бар'єру в сприйманні інших народів.

На сьогодні проблема міжетнічної соціальної перцепції є доволі складною та неоднозначною. Сучасними дослідниками національної психології українців вона розглядається лише як складова їх етнопсихологічної характеристики. При цьому більшість сучасних україністичноспрямованих психологічних досліджень присвячені аналізу та коментарям до праць українських учених XIX – середини XX ст. – М.Костомарова, О. Кульчицького, І. Мірчука, Д. Чижевського, О. Потебні, І. Рибчина, Г. Ващенко, І. Яреми, В. Яніва – або вивченню українських традицій і фольклору (як це описано у працях М. Гримич, П. Гнатенка, П. Берка, М. Небелюка).

Дослідження особливостей міжетнічної соціальної перцепції сучасних українців здебільшого представлені вивченням проблем етнічних установок і стереотипів сприймання. Так, праця П. Гнатенка і В. Павленко [5] спрямована на виявлення стереотипних уявлень громадян України щодо жителів західних чи східних регіонів, найближчих народів-сусідів (росіян, поляків, угорців, румунів), народів високорозвинених країн (англійців, французів, німців, американців), а також щодо представників деяких етнічних меншин України (євреїв, кримських татар, циганів).

Разом із тим, слід відзначити перспективність досліджень міжетнічної соціальної перцепції сучасних українців. Дослідження, ядром яких є наукова спадщина українських учених минулого, на сьогодні повинні залучати результати досягнень у галузі соціальної психології (зокрема, теорію каузальної атрибуції, концепцію аттитюдів і перцептивного захисту, аналіз впливу соціальних інститутів на особливості міжетнічної соціальної перцепції тощо [1]), вікової психології (а саме, теорії становлення особистісної, в тому числі й етнічної ідентичності, аналіз вікових особливостей взаємовідносин особистості з оточенням тощо) та інших психологічних, соціологічних, політологічних дисциплін.

Цікавою є також концепція застосування класифікації К. Юнга у визначенні типу певного народу з наступним прогнозуванням його відносин з іншими народами на основі особливостей, притаманних тому чи іншому психологічному етно-типові [2].

Лише таким чином є можливим відтворення цілісної соціально-етнічної перцептивної системи української нації сьогодення в цілому та окремих її представників, що сприятиме подальшому поглибленню обрисів української національної психології, а також дозволить оптимізувати характер внутрішньодержавних взаємин українців із національними меншинами та їх міжнаціональних відносин.

-
1. *Андреева Г. М.* Психология социального познания. – М.: Аспект Пресс.– 2000. – 376 с.
 2. *Баронин А. С.* Этническая психология. – К.: Тандем. – 2000. – 264 с.
 3. *Берко П. Небелюк М.* Національний характер і дух українського народу. – Львів – Борислав: Б. в., 1999. – 24 с.
 4. *Гнатенко П. И.* Национальная психология. – Днепропетровск: Поліграфіст. – 2000. – 213 с.
 5. *Гнатенко П. И. Павленко В. Н.* Этнические установки и этнические стереотипы. – Днепропетровск: Б. в., 1995. – 196 с.
 6. *Гримич М.* Традиційний світогляд та етнопсихологічні константи українців. – К.: Б. в., 2000. – 381 с.
 7. *Кульчицький О.* Риси характерології українського народу. – Мюнхен; Нью-Йорк: Б. в., 1963. – 387 с.
 8. *Янів В.* Нариси до історії української етнопсихології. – Мюнхен: Б. в., 1993. – 213 с.
 9. *Янів В.* Українська вдача і наш виховний ідеал. – Мюнхен; Тернопіль: Б. в., 1992. – 29 с.

CONCEPTIONAL ANALYSIS OF THE PROBLEM OF UKRAINIAN'S INTERETHNICAL SOCIAL PERCEPTION

Marta Mel'nyk

*Ivan Franko National University of L'viv, Doroshenko Str., 41
L'viv 79000, Ukraine, kfpsh@lviv.ua.*

This paper considers the historical development of an investigation of the problem of the Ukrainians' interethnic social perception and analyses the main directions and perspectives of the present researches. Considerable attention is focused on the conceptions of the ethnosocial perception's determination. Conceptions presented by geopsychological approach consider peculiarities of the Ukrainian's perception of other peoples by analysing climatic, geographical, geological, geopolitical Ukrainian's territory features. Conceptions exploring the relation between the Ukrainian national psychological peculiarities and the Ukrainian interethnic social perception suggests influence of such traits as individualism, introversionism, inferiority complex.

Key words: interethnic social perception, national psychology, psychical constitution, national character, geopsychological factor.

Стаття надійшла до редакції 15.09.2004

Прийнята до друку 23. 05. 2005